

УДК 811.161.3'371:398.92

В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

КУЛЬТУРНАЯ КАНАТАЦЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З АГУЛЬНЫМ ЗНАЧЭННЕМ ‘АДЗЕННЕ–АБУТАК’

Чалавек уяўляе сабой пэўны тып культуры, таму што ён з’яўляецца носьбітам пэўнай сістэмы каштоўнасцей, пад якімі мы разумеем абагуленыя ўяўленні людзей адносна мэты і нормаў сваіх паводзін, якія ўвасабляюць гістарычны вопыт і канцэнтравана выражаюць сэнс культуры пэўнага народа і ўсяго чалавецтва. Мова з’яўляецца аптымальным сродкам выражэння культурных сэнсаў, спрыяе захаванню і трансляцыі «агульнага запасу культурных каштоўнасцей, інакш кажучы, інвентару культуры» [1]. А сярод моўных сродкаў найбольш значнае месца ў захаванні і перадачы культурнай інфармацыі ў нязменнасці формы і зместу займаюць фразеалагічныя адзінкі (ФА) як «моўныя і культурныя знакі другой намінацыі», асноўная роля якіх якраз і заключаецца ў апісанні і ацэньванні ўсяго таго, што звязана з жыццём чалавека і што чалавек лічыць найбольш важным у сваім жыцці, каб выразіць і перадаць праз вобразнае ўяўленне ўстойлівы, каштоўнасны змест культуры, яе каштоўнасныя арыенціры [2]. Таму зварот да фразеалогіі як магутнага сродку кампрэсіі інфармацыі дазваляе асэнсаваць успрыманне акаляючай рэчаіснасці скрозь прызму ментальных мадэляў моўнай карціны свету беларусаў. І менавіта гэта, у сваю чаргу, дапамагае глыбей зразумець і асэнсаваць працэс фарміравання дыялогу мовы і культуры ў іх узаемадзеянні [3].

У межах прапанаванага артыкула абраны ФА, у дэфініцыях якіх фіксуецца тып, даецца характарыстыка ці выражаецца ацэнка адзення ці абутку альбо знешняга выгляду чалавека паводле наяўнасці ці адсутнасці адзення і якія не былі аб’ектам даследавання лінгвістаў. З выкарыстаннем метаду суцэльнай выбаркі намі зафіксаваны 22 ФА беларускай літаратурнай мовы і толькі 5 дыялектных, адметных ад літаратурных у складзе фразеалагічных слоўнікаў.

Выдзеленыя ФА былі падвергнуты лінгвакультуралагічнаму аналізу, асноўная мэта якога – вывучэнне спосабаў і сродкаў ФА адлюстроўваць культурную свядомасць народа, якая разглядаецца ўвогуле як стрыжань яго ментальнасці, і выражаць яе ў працэсах жывога выкарыстання ФА. Цікаваць да фразеалогіі беларускай мовы ўвогуле і выдзеленай сукупнасці ФА як сродкаў рэпрэзентацыі аднаго з канцэптаў карціны свету з пункту

гледжання лінгвакультуралогіі абумоўлена агульнай мэтай спасціжэння і рэканструкцыі фразеалагічнай карціны свету беларусаў і ўстанаўлення таго культурна-нацыянальнага крытэрыю ацэнкі і культурнай інфармацыі, якімі валодаюць ФА, а ў межах выдзеленых – устанаўлення крытэрыю ацэнкі і характэрнай беларусам культурнай інфармацыі, якую захоўваюць ФА, што часткова рэпрэзентуюць канцэпт «адзенне–абутак» у фразеалагічнай карціне свету беларусаў (другая, больш колькасная, група ФА – гэты ФА з кампанентам – найменнем адзення, абутку, іх часткі, што маюць культурную, сімвалічную семантыку і могуць стаць аб'ектам вывучэння асобнага артыкула).

Аналіз і ўважлівае вывучэнне семантыкі выдзеленых ФА дазваляе нам размеркаваць іх па пяці фразеасемантычных групах: 1) 'чалавек паводле негатыўнага знешняга выгляду'; 2) 'добрае адзенне; добра апрануты'; 3) 'дрэннае адзенне; непрыгожа, нязграбна ляжыць, не падыходзіць чалавеку; дрэнна апрануты'; 4) 'голы; адсутнасць адзення'; 5) 'дрэнны, зношаны абутак'.

1. Фразеасемантычную групу са значэннем 'чалавек паводле негатыўнага знешняга выгляду' складаюць толькі дзве ФА: *пудзіла агароднае / гарохавае* 'смешна, непрыгожа ці безгустоўна адзеты чалавек' (Л.-2008-2, с. 271); *шут гароховы* 'пусты чалавек, смешна апрануты' (Ю.-1977, с. 202). Вобразы ФА *пудзіла агароднае / гарохавае* і запазычанай з рускай мовы *шут гароховы* выяўляюць закладзеныя ў іх эстэтычныя ўстаноўкі народа адносна знешняга выгляду адзення і яго гарманічнасці ў вобліку чалавека: неакуратнасць, непрыемны знешні выгляд асобы «адпуджвае», адштурхоўвае, выклікае смех, вядзе да насмешкі і з'яўляецца асновай негатыўнай ацэнкі. Адмоўная ацэнка знешнасці, неакуратнасці і безгустоўнасці адзення больш характэрна ў адносінах да жанчын, чым мужчын, а таму і ФА найбольш выкарыстоўваюцца для наймення – характарыстыкі жанчыны, ці выяўляецца гендэрны стэрэатып, тое ўяўленне пра жанчыну, якое прыпісвае ёй правіла быць прыгожай, прывабна выглядаць, каб падабацца мужчынам.

У аснове вобразаў абедзвюх ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе непрыгожа, безгустоўна, смешна апранутага чалавека то пудзілу (параўн.: *пудзіла* 'чучала ў выглядзе чалавека, якое выстаўляецца на палях, агародах для адпуджвання птушак' і *перан.* 'пра неахайна, непрыгожа апранутага, брыдкага чалавека' (ТСБМ-4, с. 515)), то шуту, ці па-беларуску блазну, які несур'ёзна сябе паводзіць ці смешыць іншых (параўн.: *блазан, блазен* уст. 'асоба пры двары манарха ці феадала, якая павінна была весяліць гаспадары і гасцей' (ТСБМ-1, с. 382)) і які даносіць звесткі аб адным з пераапранутых і закутаных у гароховую салому персанажаў на народных гуляннях.

Праз кампаненты *пудзіла* і *шут* ФА суадносяцца адпаведна з рэчавым і антропнымі кодамі культуры як з сукупнасцю ведаў пра гэты прадмет ці гэтае найменне чалавека, а іх адбор абумоўлены найперш устаноўкамі культуры народа, той культурнай інфармацыяй пра пудзіла як рэч, што

стварыў чалавек з мэтай палохаць, выклікаць страх, ці пра шута як асобу, якая па сваёй сутнасці прызначана смяшыць людзей.

ФА судносяцца яшчэ і з раслінным кодам культуры праз агульны кампанент *гароховы*, які таксама нясе адмоўную ацэнку, што і абумоўлена менавіта выбарам гэтага эпітэта, які папярэдне прайшоў культурны адбор. Справа ў тым, што, з аднаго боку, пудзіла было тыповым якраз найбольш на гарохавым полі, паколькі ў мінулым гарох быў адной з самых пашыраных раслін сярод бабовых культур. Але менавіта адмоўная канатацыя, што імпліцытна ўтрымліваецца за кампанентам *гароховы*, звязана з тым, што ў старажытным аграрным і эратычным кульце нашых продкаў якраз за гарохам замацавана эратычная сімволіка, гарох выступае сімвалам плоданашэння (напрыклад: *Жывём як той гарох пры дарозе – хто ідзе, той і скубе*; выраз *паесці гароху* азначае ‘зацяжарыць’; *атрымаць гароховы вянок* – ‘атрымаць адмову пры сватанні’). Але яшчэ гароховы вянок «сімвалізаваў у рытуалах страчаную дзявоцкасць» (МБ, с. 115), яго адзявалі на жанчыну, якая мела пазашлюбнае дзіця, як і «ўпрыгожванне» крапіўным вянком галавы дзяўчыны, што нарадзіла пазашлюбнае дзіця, – як знак асуджэння, пагарды да яе. Вось чаму ФА *пудзіла агароднае / гароховае* і *шут гарохавый* – гэта вобразныя, сціслыя і запамінальныя выразы і спосабы давесці норму адносна адзення чалавека праз яе парушэнне. У выніку ФА *пудзіла агароднае / гароховае* і *шут гарохавый* выступаюць у ролі культурнага эталона чалавека з непрывабным знешнім выглядам, безгустоўна, неакуратна і непрыгожа апранутага, што не адпавядае норме, правілам і выклікае асуджэнне ці смех.

2. Фразеасемантычную групу са значэннем ‘добрае адзенне; добра апрануты’ складаюць таксама адзінкавыя ФА: *да твару* ‘ідзе, падыходзіць каму-н.’ (Л.-2008-2, с. 513); *з іголачкі* і *з-над іголачкі* ‘зусім новы, толькі што пашыты’ і ‘ва ўсё новае, толькі што пашытае (апранацца, прыбірацца, адзяваць)’ (Л.-2008-1, с. 522); *з / з-над іголачкі* ‘зусім новае’ (Ю.-1972, с. 263); *з / з-над іголачкі / іголки* ‘зусім новае, толькі што пашытае (адзенне, абутак)’ і ‘ва ўсё новае, толькі што пашытае (апранацца)’ (М.-К.-1972, с. 106); *як уліты* ‘якраз па фігуры’ (Л.-2008-2, с. 566); *як улітый / уліт* ‘якраз па росту, фігуры (пра адзенне)’ (Ю.-1977, с. 219); *зносуняма* ‘моцнае, даўгавечнае, дыхтоўнае што (адзенне, абутак і інш.)’ (М.-К.-1972, с. 109).

Як відаць з пералічаных ФА, у беларускай фразеалогіі аказалася важным зафіксаваць, даць выразную станоўчую ацэнку гарманічнасці выгляду чалавека, адпаведнасці вобліку і адзення. Менавіта гэта фіксуецца ў ФА *да твару*, якая суадносіцца з саматычным (пра кампанент *твару*) і прасторавым (праз прыназоўнік *да*) кодамі культуры. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе твар чалавека яго знешняму выгляду, а таксама прымае ўдзел сінекдаха – атаясамліванне цэлага (самога чалавека) праз частку (твар). Выкарыстанне лексемы *твар* у якасці кампанента ФА служыць паказчыкам вызначэння адпаведнасці адзення таму ці іншаму чалавеку. Выбар кампанента *твар*, які выступае аб’ектам асаблівай увагі

да чалавека з боку іншых, атаясамліваецца з асобай (параўн., напрыклад, яшчэ ФА *падаць <тварам> у грязь; плюхнуцца / ляснуцца <тварам> у лужыну / грязь; не ўдарыць тварам у грязь*, створаныя для канцэптуалізацыі эмоцыі сораму [4]), яшчэ раз паказвае, якой важнай часткай цела чалавека з'яўляецца яго твар. Нездарма лічаць, што ў твары «аб'ядноўваюцца ў непарыўную цэласнасць вітальныя, сацыяльныя і духоўныя ўласцівасці і якасці чалавека. Узнікае асобны сінтэз, у якім незліццёва і нераздзельна прысутнічаюць, аб'яднаўшыся ў адзіную «кропку», мноствы энергетычных вектараў, прычынных фактараў, мэтанакіраваных тэндэнцый, звышфізічных і культурна-гістарычных уздзеянняў. Яны ствараюць «самую займальную ў свеце паверхню» (Г. Ліхтэнберг), якую можна бясконца доўга разглядаць як геаграфічную карту, разгадваць як псіхалагічны рэбус, чытаць як цікавую кнігу» [5].

Як правіла, ФА *да твару* выкарыстоўваецца адносна адзення жанчыны, для якой выключна важна быць адзетай *да твару*, што спрыяе яе абаяльнасці, паспяховасці. ФА выяўляе стэрэатыпнае ўяўленне пра важнасць знешняга выгляду, найперш адзення для чалавека, і асабліва для жанчыны.

Акцэнт увагі ў фразеалогіі скіраваны і да ацэнкі адзення і адзетага чалавека, у прыватнасці, новага адзення ці адзетага чалавека ва ўсё новае, толькі што пашытае як яшчэ адзін аспект канцэптуалізацыі адзення. І менавіта гэта раскрываецца ў ФА *з іголачкі; з-пад іголачкі; з / з-пад іголачкі / іголки*, якія літаральна абазначаюць 'знятае з іголачкі, выйшла з-пад іголачкі, толькі што пашытае, узятае ад краўца' і адпаведна 'адзеты ва ўсё новае'. Кампанент *іголачка / іголка* суадносіцца з рэчавым кодам; прыназоўнікі *з / з-пад* указваюць месца дзеяння, адкуль бярэцца што-небудзь, а разам ФА суадносяцца з прасторавым кодам культуры. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе новае, толькі што пашытае ці апранутае новае адзенне як узятае з іголачкі / іголки, выбар якой у якасці кампанента ФА – сведчанне актуальнасці, ролі іголки як асноўнай прылады кравецкай працы і выключнай вобразнасці мыслення народа-стваральніка гэтых адзінак. У іх вобраз прасторавага размяшчэння выяўляе падабенства паводле ўспрымання чаго-небудзь новага, толькі што пашытага са «знятым» з іголки / іголачкі. ФА набылі ролю эталона, той высокай ступені вызначэння якасці яго як новага адзення і прыгожа, з густам адзетага ў яго чалавека.

У фразеалагічнай рэпрэзентацыі канцэпту *адзенне* немалаважным аказваецца і ацэнка адзення, якое адпавядае пэўным патрабаванням да яго ці асаблівасцям чалавека. Так, ФА *як уліты / улітый* акцэнтуюць увагу на поўнай і дакладнай адпаведнасці адзення фігуры, росту чалавека праз параўнанне з улітай у ёмкасць вадкасцю, якая дакладна запаўняе яе. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адпаведнасць адзення, яго крою параметрам і асаблівасцям фігуры чалавека, што і з'яўляецца асновай станоўчай канатацыі.

Празрыстая паводле матывацыі ФА *знос у ням* ў канцэптуалізацыі адзення і абутку выяўляе важнасць такіх іх паказчыкаў, як трываласць,

моц і даўгавечнасць. ФА *зносуняма* набывае ролю эталона, той ацэнкі якасці адзення ці абутку, якая звязваецца з іх доўгім тэрмінам выкарыстання, носкі.

Як відаць, добрае адзенне ў культурнай ацэнцы беларусаў – гэта найперш новае, даўгавечнае, а добра апрануты чалавек – гэта адзеты ва ўсё новае і ў адпаведнасці з фігурай.

3. Фразеасемантычная група ФА са значэннем ‘дрэннае адзенне; непрыгожа, нязграбна ляжыць, не падыходзіць чалавеку; дрэнна апрануты’ прадстаўлена найбольш колькасна сярод усіх пяці груп. Да таго ж у яе складзе больш дакладна можна выдзеліць яшчэ тры фразеасемантычныя падгрупы.

Першую фразеасемантычную падгрупу складаюць ФА, у якіх найбольшая ўвага звернута на нязграбнае з пункту гледжання ацэнкі адзенне на чалавеку: вісець, сядзець *як на калу / калку* ‘вельмі нязграбна, зусім не аблягаючы цела. Пра адзенне’ (Л.-2008-1, с. 543); *як на калу / на калочку / на калку* ‘непадагнанае, занадта прасторнае, шырокае (адзенне)’ (М.-К.-1972, с. 314); сядзець *як / нібы / бы на карове сядло* ‘нязграбна, дрэнна, не аблягаючы цела. Пра адзенне’ (Л.-2008-2, с. 496); *як на карове / свінні сядло* ‘нязграбна (сядзець)’ (Ю.-1977, с. 216); ідзе, падыходзіць *як свінні сядло* ‘зусім не (падыходзіць каму-н. што-н.)’ (Л.-2008-2, с. 496); *як карова ў шчыблетках* ‘нязграбна (выглядаць)’ (Ю.-1977, с. 214); *як / што на свінні хамут / дуга* ‘нязграбна’ (Ю.-1977, с. 236); сядзець, ляжыць *як на свінні набэдрыкі* ‘нязграбна, дрэнна, не аблягаючы цела’ (Л.-2008-2, с. 67); *козубам стаць* ‘мокрае, змерзлася на чалавеку, цвёрдае, злубянелае, шчыльна не прылягае да цела (адзенне)’ (М.-К.-1972, с. 130).

Вобразы большасці прыведзеных ФА ўзыходзяць да архетыпічнага супрацьпастаўлення «просты – высакародны» найперш на аснове адбору заонімных кампанентаў *карова* і *свіння*. У аснове вобразаў гэтых ФА ляжыць параўнанне, якое адлюстроўвае ўяўленне пра неспалучальнае: карове ці свінні як жывёлам, якіх не запрагаюць, не падыходзяць пэўныя часткі вупражы, збруі – сядло, хамут, дуга, набэдрыкі, што нельга сказаць пра такую жывёлу, як, напрыклад, конь. І ФА праз параўнанне даводзяць, як дзіўна выглядала б на карове ці на свінні сядло альбо на свінні хамут ці набэдрыкі, так і адзенне, якое не адпавядае чалавеку, выглядае нязграбна, дрэнна. ФА выконваюць ролю эталона негатыўнай ацэнкі адзення, якое не адпавядае, не падыходзіць чалавеку.

ФА *як на калу / калку; як на калу / на калочку / на калку* таксама пабудавана на аснове метафарычнага параўнання, толькі тут адзенне на чалавеку, на якім яно нязграбнае, шырокае, не адпавядае яго памерам, параўноўваецца з адзеннем, якое адзета на кол. І менавіта такі вобраз ФА нясе адмоўную ацэнку ФА. Хаця варта ўгадаць і пра больш глыбокія вытокі адмоўнай канатацыі, якая абумоўлена ўнутранай формай ФА і якая раскрываецца больш дакладна праз выбар апорнага кампанента, які захоўвае і даносіць

негатыў, што «суправаджае» яго з глыбокай даўніны. Дастаткова ўзгадаць хаця б тую культурную інфармацыю, што захавалі іншыя ФА з гэтым кампанентам: у прыватнасці, кол – гэта завостраная ўнізе палка, з якой звязаны старажытныя звычаі пазбаўлення ад уздзеяння памерлых ведзьмакоў, ведзьмаў, пярэваратняў і рознай нечысці (забіваць асінавы кол у магілу) ці якая сімвалізуе няўменне чалавека рабіць самае простае (ні за кол ні за цям). ФА як на калу / калку / калочку набыла ролю эталона адмоўнай ацэнкі нязграбнага, шырокага, неадпаведнага чалавеку адзення.

Другую падгрупу складаюць ФА, якія даюць негатыўную ацэнку, часам з іроніяй, насмешкай самому адзенню праз яго «вартасныя» паказчыкі: з чужога пляча ‘ўжо ношаны кім-н. іншым і не падыходзіць памерам’ (Л.-2008-2, с. 229); не першай свежасці ‘падношаны ці не вельмі чысты. Пра адзенне’ (Л.-2008-2, с. 370); падбіты ветрам / вятрамі ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае. Пра адзенне ці жыллё’ (Л.-2008-2, с. 133); падшыты ветрам / вятрамі ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае. Пра адзенне і жыллё’ (Л.-2008-2, с. 148); ветрам падшытый ‘лёгкі, які не абараняе ад холаду (пра адзенне)’ (Ю.-1972, с. 92). Аналіз семантыкі ФА паказвае, што для чалавека важным аказваюцца і памер, і навізна, і чысціня, і магчымасць адзення саграваць, якія ў ФА прадстаўлены ў сваёй супрацьлегласці.

Так, ФА з чужога пляча, якая ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення «свой – чужы», «высока – нізка» і адпаведна «добры – дрэнны», акцэнтуюцца ўвага на ролі адзення паводле адпаведнасці памеру і навізны. ФА праз кампанент плячо суадносіцца з саматычным кодам, праз кампанент з – з прасторавым і праз кампанент чужы – з антропным кодам культуры. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе ношанае і не па памеры на чалавеку адзенне – таму, якое насіў іншы чалавек і памер якога не адпавядае таму, хто гэтае адзенне пасля яго носіць. Літаральнае прачытанне ФА выяўляе значэнне ‘знятае з пляча’ (плячо ў спалучэнні з прасторавым значэннем прыназоўніка з выступае паказчыкам кірунку руху зверху ўніз, што выступае першай асновай адмоўнай ацэнкі. – В. Л.) аднаго чалавека (азначае, што гэты чалавек ужо насіў, яму больш не трэба, бо не падыходзіць па памеры ці выглядзе – і гэта другая аснова для адмоўнай ацэнкі. – В. Л.), больш высокага / шырокага / поўнага і пад., чым другі, апрануты ў гэта адзенне. Вось чаму ФА абмежавана ўжываннем пры назоўніках касцюм, пінжак, паліто, шынель і пад. і выступае эталонам ацэнкі несуразмернага, большага, чым трэба, і ўжо панашанага кім-небудзь раней адзення на чалавеку.

У ФА не першай свежасці, якая ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення «першы – апошні», «чысты – брудны» і ацэнкі «добры – дрэнны», раскрываецца ўвага чалавека да чысціні, свежасці выгляду адзення. Праз кампанент першы ФА суадносіцца з лічбавым кодам культуры, дзе першы як адзін складнік апазіцыі ў адносінах да чаго-ці каго-небудзь, як у нашым выпадку – да адзення, выражае і характарызуе як добрае, дазvole-

нае, рэкамендаванае, што адмаўляецца ў сувязі з наяўнасцю ў складзе ФА адмоўнай часціцы *не*, што надае адмоўнае значэнне: гэта дрэнна, не дазваляецца ці ва ўсякім выпадку не рэкамендуецца такое насіць. Вобраз ФА пабудаваны на аснове метафары, якая прыпадабняе ўяўленне пра панашанае ці не зусім чыстае адзенне яго ацэнцы праз адмаўленне. ФА выступае эталонам ацэнкі не зусім чыстага ці нават заношанага адзення.

ФА *падбіты ветрам / вятрамі; падшыты ветрам / вятрамі; ветрам падшыты* суадносяцца з антропна-дзеясным (праз дзеяслоўны кампанент) і прыродным (праз кампанент *вецер*) кодамі культуры. ФА даюць адмоўную характарыстыку адзенню, як правіла, верхняму, прызначанаму для нашэння ў халоднае надвор’е не паводле выгляду, а на аснове яго неадпаведнасці халоднаму надвор’ю. І таму ФА ўжываюцца, часта як жартоўныя выразы, адносна негатыўнай ацэнкі найбольш міжсезоннага і зімовага адзення – паліто, святкі, курткі і пад.: *Імкліва ішла восень, і мы ў сваіх апранахах, падбітых ветрам, моцна адчувалі яе крокі, асабліва халоднымі начамі* (С. Александровіч); *У ботах армейскага крою, падбітым вятрамі плашчы ён (капітан. – В. Л.) полем ідзе пад зарю, дзе тупалі ўчора дажджы* (М. Калачынскі); *Адзін з дэпутатаў, пабачыўшы, што я, сабіраючыся ўжо выходзіць з тэатра, апранутая ў шырокую, ветрам падбітую сялянскую світку, напрасіў мяне крыху затрымацца і праз некалькі хвілін прынёс і падараваў мне цёплы ваўняны світар* (П. Мядзёлка); *У тупельках на гумавым хаду, у паліто, падбітым ветрам, і ў летняй шапцы бег я на вакзал* (Р. Сабаленка); *Ноч хоць і не марозная, ды восень ёсць восень, а світка яго – ветрам падбітая* (І. Шамякін). У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой адзенне, якое не сагравае, прапускае холад, прыпадабняецца да таго, якое замест ваты, ваціну, меху падбіта ці падшыта ветрам, з якім асацыіруецца холад. ФА набываюць ролю эталонаў ацэнкі ўласцівасці, характарыстыкі ці асаблівасці адзення, якое не ўтрымлівае цяпло.

І трэцюю фразеасемантычную падгрупу складаюць ФА, якія выражаюць негатыўную канатацыю адносна дрэнна адзетага чалавека: *свяціць голым целам / пузам / задам* ‘вельмі бедна апранацца, перажываць пачуццё сораму’ (Л.-2008-2, с. 384); *свяціць голым жыватам / целам // свяціць голымі жыватамі* ‘быць у падранай, старой, зношанай вопратцы, бедна апранацца’ (М.-К.-1972, с. 238); *трэсці трантамі / рыззём* ‘будучы бедным, хадзіць у падранай вопратцы’ (Л.-2008-2, с. 535); *серада з-пад пятніцы* відаць, вылазіць і пад. ‘ніжняе адзенне з-пад верхняга (відаць, вылазіць і пад.)’ (Л.-2008-2, с. 388); *серада / субота з-пад пятніцы* ‘пра неакуратнае адзяванне, калі ніжняе адзенне відаць з-пад верхняга’ (Ю.-1977, с. 56); *серада з-пад пятніцы відаць* (Я.-1968, с. 344–345).

Так, ФА *свяціць голым целам / пузам / задам* і *свяціць голым жыватам / целам // свяціць голымі жыватамі* праз свае кампаненты суадносяцца з антропным і саматычным кодамі культуры, а ФА *трэсці трантамі / рыззём* –

з антропным, а праз кампаненты *транты / рыззё* – з рэчавым кодамі культуры. Выкарыстанне варыянтных кампанентаў *цела – жывот – пуза – зад* у ФА выяўляе ступень узрастання адмоўнай ацэнкі, негатыву ў адносінах да адзетага такім чынам чалавека і ўплывае на абмежаванае выкарыстанне ФА. Вобразы ФА ўзыходзяць да архетыпічнага супрацьпастаўлення «адкрыты – закрыты» і адпаведна «дрэнна – добра» і служаць найперш выражэнню культурнай устаноўкі беларусаў пра пачуццё сораму і парушэнне нормы адносна адзення, праз якое відаць цела. Вось чаму гэтыя ФА суадносяцца яшчэ і з рэлігійна-духоўным кодам ці з пэўнымі рэлігійна-маральнымі ўстаноўкамі і ўяўленнямі беларусаў. У ФА знаходзіць адлюстраванне мінулае ўяўленне пра недапушчальнасць адкрытага цела для ўспрымання іншымі як своеасаблівага граху чалавека, што абумоўлена найперш супастаўленнем цела і душы як матэрыяльнага першага, якое можа быць апаганена, і духоўнага другога, а таксама падранага адзення як бессаромнасці, ляюты і падобных якасцей чалавека. У аснове вобразы ўсіх гэтых ФА ляжыць антрапаморфная метафара, якая прыпадабняе бедна апранутага чалавека, што перажывае пачуццё сораму за свячэннем голым целам ці трасенне трантамі (напрыклад: *транты* ‘лахманы; старая падрана адзежа, бялізна’ (ТСБМ-5-1, с. 509)) ці рыззём (*рыззё* – ‘старое, падранае адзенне’ (ТСБМ-4, с. 735)), найменню адзення, у якое ён адзеты. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра адмоўнае стаўленне да старога падранага адзення чалавека, праз якое можна бачыць голае цела ці якім трасе чалавек.

ФА *серада з-пад пятніцы* праз назоўнікавыя кампаненты суадносіцца з часавым, а праз кампанент *з-пад* – з прасторавым кодамі культуры. У яе аснове ляжыць метафара, паводле якой выглядванне ніжняй, як правіла, бялізны, з-пад верхняга адзення прыпадабняецца да выглядвання серады з-пад пятніцы. А праз такое парушэнне тыднёвага часавага кода, парадку пераліку дзён (*панядзелак, аўторак, серада, чацвер, пятніца...*) і даводзіцца пра парушэнне нормы адносна адзення: як серада не можа выглядаць з-пад пятніцы, так і ніжняе адзенне не павінна выглядваць ці відаць з-пад верхняга. А выбар такіх дзён тыдня, як *серада* і *пятніца*, хутчэй за ўсё, абумоўлены тым, што «гэтыя дні былі, што называецца, на слыху. Есці мясное і малочнае забаранялася не толькі ў пасты, але і ў сераду і пятніцу амаль кожнага тыдня» [6]. Тут унутраная форма ФА даводзіць пра незадавальненне, якое звязана ў чалавека з гэтымі «поснымі» днямі. ФА *серада з-пад пятніцы* выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра адзенне і, зразумела, апранутага ў яго чалавека, які характарызуецца абыякавасцю да знешняга выгляду, схільнасцю апранаць адно на другое без уліку памеру, увагі да яго і гэтым выклікаць асуджэнне ў іншых.

4. Фразеасемантычную групу са значэннем ‘голы; адсутнасць адзення’ складаюць ФА ў *касцюме Адама* ‘без усякага адзення, голы. Пра мужчыну’ (Л.-2008-1, с. 564); у *касцюме Евы* ‘без усякага адзення, голая. Пра жанчыну’

(Л.-2008-1, с. 565); у чым / як маці нарадзіла ‘без усякага адзення, голы’ (Л.-2008-2, с. 27); як маць радзіла ‘голы’ (Ю.-1977, с. 215); як маці радзіла / нарадзіла ‘зусім голы’ (М.-К.-1972, с. 313), якія выяўляюць амбівалентнасць сваёй ацэнкі – то нейтральна, то з асуджэннем у залежнасці ад сітуацыі выкарыстання ФА ці пэўнага ўзроўню культурных установак носыбіта, але заўсёды для абазначэння адсутнасці адзення на чалавеку, ці голага пра дзве протасітуацыі.

У аснове вобразаў ФА ў *касцюме Адама* і ў *касцюме Евы* ляжыць метафара, якая прыпадабняе голага, без адзення чалавека – выгляду першых людзей на зямлі – Адама і Евы, якія жылі ў раі і там хадзілі без вопраткі, што, з аднаго боку, з’яўляецца паказчыкам адсутнасці сорама, паводле ўяўленняў зямлян, бо ў раі ўсе так хадзілі; з другога – як паказчык умоў раю. ФА ў *касцюме Адама* і ў *касцюме Евы*, якія сталі па сутнасці своеасаблівымі перыфразамамі, суадносяцца з рэчавым (праз кампанент *касцюм*), прасторавым (праз прыназоўнік *у*) і антропным (праз уласныя найменні *Адам* і *Ева*) кодамі культуры. ФА выступаюць у ролі эталона вызначэння голага, бессаромнага чалавека.

У аснове вобраза ФА ў чым / як маці нарадзіла; як маць радзіла / нарадзіла ляжыць другая протасітуацыя і абрана другая метафара – праз параўнанне голага пры нараджэнні да голага без адзення чалавека. ФА суадносяцца з уласначалавечым, антропным, кодам культуры і выконваюць ролю эталона раздзетага, без адзення чалавека, што расцэньваецца як адступленне ад нормы, звязваецца з адсутнасцю сорама. Гэта відавочна пры выкарыстанні ФА: *Мужчыны кляліся, што стрыжаная жанчына вядзьмарыць у чым маці нарадзіла* (А. Асіпенка); *Выкруці <адзенне>, калі ласка. А то я сяджу ў чым маці нарадзіла* (Л. Дайнека); *Мы стаялі на цэментаванай падлозе як маці нарадзіла, а наглядчыкі ператрасалі нашу вопратку* (П. Пестрак).

5. І толькі адну фразеасемантычную групу складаюць адзінкавыя ФА са значэннем ‘дрэнны, зношаны абутак’: *есці просіць / просяць* ‘вельмі знасіўся, патрабуе рамонт (бот, чаравік, падэшвы і пад.)’ (Л.-2008-2, с. 253); *просяць / прасілі кашы* ‘вельмі знасіліся, патрабуюць рамонт (чаравікі, боты і пад.)’ (Л.-2008-2, с. 254); *прасіць кашы / есці* ‘патрабаваць рамонт (пра абутак, адзенне)’ (Ю.-1974, с. 260). ФА суадносяцца з антропна-дзеясным (праз кампанент *прасіць*) і гастронамічным (праз кампаненты *есці* і *кашы*) кодамі культуры. У аснове вобраза ФА ляжыць гастронамічная метафара, паводле якой абутак, які знасіўся, патрабуе рамонт, прыпадабняецца да чалавека, які просіць есці ці кашы як адной з самых актуальных страў. Такі вобраз ФА пабудаваны паводле асацыятыўнага падабенства паміж адкрытым ротам чалавека для прыёму яды і адарванай спераду падэшвы абутку як найбольш выразнага паказчыка зношанага абутку. ФА выступаюць у ролі эталона вызначэння і ацэнкі старога і зношанага абутку ці таго, які патрабуе рамонт.

Такім чынам, у беларускай мове колькасць ФА, што называюць, даюць характарыстыку і выражаюць ацэнку паводле тыпу адзення ці абутку, выгляду адзетага ці абутага чалавека, наяўнасці ці адсутнасці на ім адзення, параўнальна няшмат, што з'яўляецца сведчаннем малой увагі да гэтага аспекту жыцця беларусаў. Пры гэтым сярод выдзеленых пераважаюць ФА, па-першае, са значэннем 'адзенне', у параўнанні з адзінкавымі, што рэпрэзентуюць аспект *абутак*, па-другое, з адмоўнай ацэнкай, у параўнанні з дадатнай, што тлумачыцца найбольшай увагай да парушэння, адмоўнага спектра ўстаноўленых культурай народа правілаў адносна адзення ці абутку. Пры канцэптуалізацыі фрагмента «адзенне–абутак» у фразеалагічнай карціне свету акцэнт скіраваны на выгляд чалавека паводле яго адзення, ацэнкі якасцей і прыкмет адзення. А ўнутраная форма, вобразы, адбор кампанентаў, выбраных протасітуацый як асновы ФА даводзяць культурную інфармацыю, трансліруючы ўстаноўкі, стэрэатыпы, эталоны, якія выпрацаваны і правераны практыкай на працягу многіх стагоддзяў, актыўна бытуюць у свядомасці і выяўляюць маральна-этычныя пазіцыі беларусаў.

Спіс скарачэнняў

Л.-2008-1 – Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1: А–Л. – 672 с.; **Л.-2008-2** – Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. – Т. 2: М–Я. – 704 с.; **М.-К.-1972** – Мяцельская, Е. С. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е. С. Мяцельская, Я. М. Камароўскі. – Мінск: БДУ, 1972. – 320 с.; **МБ** – Міфалогія беларусаў: энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.; **ТСБМ-1** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / рэд. М. П. Лобан. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1977. – Т. 1: А–В. – 608 с.; **ТСБМ-4** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэд. Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1980. – Т. 4: П–Р. – 768 с.; **ТСБМ-5-1** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэд. М. Р. Суднік. – Мінск: Выд-ва БелСЭ, 1983. – Т. 5, кн. 1: С–У. – 663 с.; **Ю.-1972** – Юрчанка, Г. Ф. І коціцца і валіцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.; **Ю.-1974** – Юрчанка, Г. Ф. І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.; **Ю.-1977** – Юрчанка, Г. Ф. Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 272 с.; **Я.-1968** – Янкоўскі, Ф. М. Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйш. шк., 1968. – 451 с.

Літаратура

1. Трубецкой, О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования / О. Н. Трубецкой. – М.: Наука, 1995. – С. 85.
2. Мокиенко, В. М. Когнитивное и адогнитивное во фразеологии / В. М. Мокиенко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф.: в 2 т., Белгород, 4–6 мая 2008 г. / отв. ред. Н. Ф. Олефиренко. – Белгород: БелГУ, 2008. – Т. 1: Идиоматика и познание. – С. 19.
3. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический стереотипы / В. Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 217.

4. Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2012. – 246 с.

5. Бачинин, В. А. Психология: энцикл. слов. / В. А. Бачинин. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2010. – С. 115.

6. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – С. 344.

Summary

Applying the principles of anthropocentrism and cultural linguistic analysis, the article defines symbolic readings and cultural connotations peculiar to phraseological units representing the concept “clothes and footwear” as a component of phraseological world view of the Belarusians through imagery, inner form and component words used to create them and translate stable and regular evaluative contents of the culture, its categories and senses. The article identifies the ways of interaction between the language (through certain phraseological units) and the culture of the nation as its creator within the range of cultural and national self-awareness and its phraseological representation.

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

17.02.2015 г.